

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

I

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

2

2006

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 16.3 – 19.3.2006

Τόμος I: Θεσσαλία

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

2

2006

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

2

2006

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 16.3 – 19.3.2006

Τόμος Ι: Θεσσαλία

ΒΟΛΟΣ

2009

Ο ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΒΥΤΟΥΜΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ (1600)

Ελένη-Στυλιανή Τριβυζά

Η Μονή Βυτουμά βρίσκεται στους ανατολικούς πρόποδες της Πίνδου, στη βουνοπλαγιά του Κόζιακα σε υψόμετρο 540μ., νοτιοδυτικά της Καλαμπάκας. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, η ίδρυση της μονής συνδέεται με τη θαυματουργή εύρεση της εικόνας της Παναγίας Βρεφοκρατούσας¹. Αντίθετα, οι ιστορικές μαρτυρίες επικεντρώνονται σε μια έμμετρη επιγραφή του κώδικα 141 της Ι.Μ. Μεταμόρφωσης Μετεώρων (φ. 272β)². Συγκεκριμένα, ο Κων/νος Ταρχανειώτης, γόνος ονομαστής βυζαντινής οικογένειας της Κωνσταντινούπολης, και η σύζυγός του Ζωή υπήρξαν οι κτήτορες της μονής το έτος 1161, επί βασιλείας Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180).

Ωστόσο, δε σώζονται ιστορικά στοιχεία ή αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με τη μορφή και την οργάνωση της μονής κατά τους τέσσερις επόμενους αιώνες. Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα ανεγείρεται το καθολικό, στην ίδια περίπου θέση με το προγενέστερο βυζαντινό³, που είχε καταστραφεί εντελώς ή βρισκόταν σε κατάσταση ερειπίωσης. Το σημερινό μοναστηριακό συγκρότημα, εκτός του καθολικού και του παρεκκλησίου⁴, ανάγεται στην τελευταία τριακονταετία.

Το καθολικό (**εικ. 1**), αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με υπερυψωμένο φωταγωγό, νάρθηκα και μεταγενέστερο εξωνάρθηκα, διαστάσεων 15,70μ. x 9,20μ. χωρίς τις κόγχες. Στην πεντάστιχη, κεφαλαιογράμματη, κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο της βορείας εισόδου αναγράφεται:

«ΑΝΗΓΕΡΘΗ Κ[ΑΙ] ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΙΩΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΗΠΕΡΑΓΙΑΣ Κ[ΑΙ] ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ / Θ[ΕΟΤΟ]ΚΟΥ ΚΑΙ ΔΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΗΤΟΙ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΕ ΚΟΠΟΥ Κ[ΑΙ] Ε / ΞΟΔΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΤΕ ΕΠΟΙΛΗΠΩΝ ΓΕΡΟΝΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΠΑΡΟΥΣΗ ΚΩΜΗ ΒΗΤΟΥΜΑ / ΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ Ι[ΩΑ]ΝΝΟΥ / ΙΕΡΕΩΣ Κ[ΑΙ] ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ [ΑΦΕΝΤΟΥ ΗΜΩΝ] ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ / ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΥΡΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ ΖΡΗ΄» (**εικ. 2**).

Σύμφωνα με την επιγραφή, η ανέγερση και η ιστόρηση του ναού είναι αποτέλεσμα συνολικής χορηγίας των κατοίκων της ευρύτερης ομώνυμης περιοχής, παράλληλα με τη μνημό-

1. Λέκκος 1997, 208.

2. Βέης 1967, 161.

3. Βογιατζής 1998, 45, 48-49.

4. Αναφορικά με την αρχιτεκτονική και το εικονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου βλ. Βογιατζής 1998, 43, 45-47 και Φουντά 2000, 227-234 αντίστοιχα.

νευση των ιερέων Νικολάου και Ιωάννου. Η παραπάνω μνεία σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν υπάρχει αναφορά σε μονή, μοναχούς ή ηγούμενο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το σημερινό καθολικό αποτελούσε άλλοτε τον ενοριακό ναό του χωριού⁵. Ο μνημονεύμενος μητροπολίτης Λαρίσης⁶ ταυτίζεται με τον αμφιλεγόμενο ιεράρχη Διονύσιο Β΄ τον Φιλόσοφο ή «Σκυλόσοφο»⁷, του οποίου η αρχιερατεία διήρκεσε από το 1591/2 έως το 1601.

Η διαμόρφωση του εικονογραφικού προγράμματος στην τρίκλιτη βασιλική ακολουθεί την καθιερωμένη παλαιολόγεια διάταξη⁸. Στο ιερό παριστάνονται οι καθιερωμένες σκηνές ευχαριστιακού περιεχομένου. Στον κυρίως ναό, το εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται σε τέσσερις ζώνες, εκ των οποίων στις δύο ανώτερες ιστορείται ο ανεπτυγμένος Χριστολογικός κύκλος, που συμπληρώνεται από τέσσερα επεισόδια του Θεομητορικού, ισάριθμες παλαιοδιαθηκικές σκηνές και τρία μεταναστάσιμα γεγονότα. Στο βόρειο κλίτος παρατίθενται σκηνές της διδασκαλίας και των θαυμάτων του Χριστού χωρίς ιστορική αλληλουχία, ενώ στο νότιο κλίτος εκτυλίσσεται ο Ακάθιστος Ύμνος, που συνεχίζεται κατά μήκος του νάρθηκα για να ολοκληρωθεί στην ανώτερη ζώνη των δυτικών πεσσών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μνημειακές παραστάσεις του πάτρωνα της εκκλησίας νοτιοανατολικά του τέμπλου και της Δέησης σε συμμετρική θέση στο ανατολικό άκρο του βορείου κλίτους. Στην κατώτερη ζώνη των πλαγίων κλιτών, του νάρθηκα και των δυτικών πεσσών παρατάσσονται ηγετικές φυσιογνωμίες του μοναχισμού, οι άγιες γυναίκες, δύο ζεύγη ιαματικών και η πολυπληθής ομάδα των στρατιωτικών αγίων.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου είναι το καθιερωμένο μιας τρίκλιτης βασιλικής⁹. Επιμέρους στοιχεία στη διάταξη φανερώνουν επιρροές από προγενέστερα τοιχογραφικά σύνολα του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου¹⁰ ενδεικτικά, η παρουσία του επωνύμου αγίου στο νότιο τοίχο σε άμεση συνάρτηση με την παράσταση της Δέησης στο βόρειο, η παράταξη των στρατιωτικών αγίων σε ζεύγη, το τριζωνο χρωματικό βάθος και τα ζωγραφιστά τοξύλια της κατώτερης ζώνης.

Ως προς την αναζήτηση της προέλευσης των εικονογραφικών προτύπων και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών, η ανάλυση ενδεικτικών παραστάσεων ενός ομοιογενούς συνόλου οδηγεί στον εντοπισμό των καλλιτεχνικών καταβολών του αγνώστου ζωγράφου.

Στη Γέννηση, όπως και στην απόδοση του Οίκου Η, υιοθετείται ο κυρίαρχος εικονογραφικός τύπος του 16ου αιώνα, βασισμένος σε κρητικό πρότυπο¹¹, που εμπλουτίζεται με επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία διαφορετικής προέλευσης, όπως ο κεφαλόδεσμος της μαίας στο λουτρό του Βρέφους- προσφιλές μοτίβο σε εντοίχια σύνολα του ευρύτερου Μακεδονικού χώ-

5. Βογιατζής 1998, 49-50 και Παπαζήσης 1996, 403.

6. Η Μητρόπολη Λαρίσης είχε ως έδρα τα Τρίκαλα από το 1534-1734 (Κρικώνης 1997, 134-135).

7. Κρικώνης 1997, 126, 132, 137 και Παπαδόπουλος 1974, 327-328.

8. Ενδεικτικά, πρβλ. το ναό του Πρωτάτου (Καλομοιράκης 1990, 198 κε.).

9. Καλομοιράκης 1990, 198 κε.

10. Όπως σε υστεροβυζαντινούς ναούς της Καστοριάς (Τσιγαρίδας 1999, 217, 304, πίν. 132-133, 170-171), στους Αγίους Θεοδώρους και Αγίους Αναργύρους στα Σέρβια Κοζάνης (Ξυγγόπουλος 1957, 79, 107, πίν.13.1-2, 20.2) και σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 16, 69).

11. Όπως στα καθολικά των Ι.Μ. Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, 71, πίν. 83), Δουσίκου (Δεριζιώτης 1990, 417, πίν. 12), Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 222.2), στο νέο καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 123), στις φορητές εικόνες της Μεγίστης Λαύρας (Καλοκύρης 1963, πίν. 3β). Τον ίδιο τύπο περιγράφει και ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά (*Ερμηγεία* 1909, 86).

ρου¹²- και το σπαργανωμένο θείο βρέφος, στοιχείο που έλκει τις ρίζες του από παλαιολόγια έργα¹³.

Στην Προδοσία, ο ζωγράφος επαναλαμβάνει το καθιερωμένο πρότυπο της Κρητικής Σχολής¹⁴, στο οποίο επιβιώνουν εικονογραφικά στοιχεία του τέλους του 15ου αιώνα¹⁵. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η απεικόνιση του σαλπικτή, που οφείλεται σε επίδραση της παράστασης του Εμπαιγμού, αλλά και ο συνδυασμός φυσικού και αρχιτεκτονικού βάθους, που επαναλαμβάνουν ανάλογο πρότυπο των παραστάσεων στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Treskanas, στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στο Roganovo και στον Άγιο Νικόλαο στο Dorohoi¹⁶. Παράλληλα, επιμέρους τυπολογικά στοιχεία του συμπλέγματος Πέτρου-Μάλχου (η στάση και το βλέμμα του Πέτρου, η αντίδραση του Μάλχου) αλλά και ο χιλιάρχος με το ρόπαλο στα δυο χέρια επιχωριάζουν κυρίως σε μνημεία του κύκλου του Κατελάνου¹⁷ και του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου¹⁸.

Η συνένωση δύο ανεξάρτητων και διαδοχικών επεισοδίων, όπως η Κρίση των Αρχιερέων και η Απόνηση του Πιλάτου¹⁹ (εικ. 3), εντοπίζεται στην τοπική εικονογραφική παράδοση της Μακεδονίας και των βορείων βαλκανικών χωρών²⁰, ενώ με ορισμένες διαφοροποιήσεις ως προς το αρχιτεκτονικό βάθος συναντάται και σε ναούς της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας²¹. Ωστόσο, η στάση και η θέση του υπηρέτη δεξιά του Πιλάτου αποτελεί παλαιολόγια επιβίωση²², ενώ ως προς την απεικόνιση των συνέργων γραφής πάνω στο ίδιο έδρανο, ο ζωγράφος επαναλαμβάνει ανάλογο πρότυπο του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Έμπαρο Κρή-

12. Όπως στους ναούς των Αγίων Θεοδώρων και των Αγίων Αναργύρων στα Σέρβια Κοζάνης (Ξυγγόπουλος 1957, πίν. 15.1, 18.1, αντίστοιχα), των Αγίων Αποστόλων Καστοριάς (Γούναρης 1980, πίν. 5β), στο παλιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, 107-108 πίν. 35 και Χατζηδάκης – Σοφινός 1990, εικ. σελ. 75) και σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 42, 111).

13. Όπως στην παράσταση του Αγίου Νικολάου Ορφανού (Τσιτουρίδου 1978, 52-53 πίν.19) και του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου 1952, 215 πίν. 82β). Πρβλ. τη σκηνή στο Πρωτάτο, όπου ο Χριστός είναι καλυμμένος με ύφασμα (Millet 1927, πίν. 9.2).

14. Όπως στα καθολικά των μονών Αναπαυσά (Σοφινός – Τσιγαρίδας 2003, πίν. σελ. 205-209), Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, πίν. 90), Μεγίστης Λαύρας και Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 126.2, 200.1) και Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφινός 1990, εικ.σελ.111 και 119). Πρβλ. και τη σκηνή στο ναό της Κοίμησης Καλαμπάκας (Σαμπανίκου 1997, πίν. 136).

15. Όπως σε δυο ναούς της Κύπρου (Stylianiou 1985, πίν. 110, 140) και στο Bobosevo της Βουλγαρίας (Garidis 1989, πίν. 110).

16. Garidis 1989, πίν. 99, 103, 126 αντίστοιχα.

17. Όπως στο ναό της Παναγίας Ρασιώτισσας, στη μονή Βαρλαάμ (Γούναρης 1980, πίν. 29α, 44β) αλλά και στις μονές του Νησιού των Ιωαννίνων (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 60, 399).

18. Όπως στο παλιό καθολικό του Μ. Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, πίν. 45), σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 79, 111) και της Σερβίας (Garidis 1989, πίν. 99, 103, 126 και Radojcic 1965, πίν. 10).

19. Το επεισόδιο αναφέρεται από τους τέσσερις ευαγγελιστές, αλλά και στο απόκρυφο ευαγγέλιο του Νικοδήμου (Tischendorf 1966, 288-296, 343-352). Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Millet 1960, 621-622, Réau 1957, 450-451 και Radojcic 1971, 293 κε.

20. Όπως στο παλιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, πίν. 47), στο Dobrovat (Stefanescu 1929, πίν. 7.1), στο Bobosevo, στο Roganovo (Grabar 1928, 313-314, πίν. LVIII), στο Humor, στη Vatra Moldovita (Henry 1930, πίν. XVIII.1, XXIII.1), στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Maritsa Βουλγαρίας (Tchilingirov 1976, πίν. 44) και σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 80, 111).

21. Όπως στη μονή Φιλανθρωπηνών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 80-82, πίν. 53α, όπου και ανάλογα παραδείγματα).

22. Όπως στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό (Τσιτουρίδου 1978, πίν. 37), στην Περιβλεπτο Αχρίδας, στο Prilep (Millet – Frolov 1962, πίν. 8.3, 24.1), στο Zrze (Ivkovic 1980, σχ. 1, πίν. 4), στην εικόνα από την Αγία Σοφία στο Novgorod (Lazarev 1975, πίν. 36α) και αργότερα στο Dragalevci (1476-Boschkov 1969, 90).

της (1436)²³. Ο εικονογραφικός τύπος και τα επιμέρους τυπολογικά στοιχεία της παράστασης επαναλαμβάνονται με ακρίβεια αργότερα στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Karlukono της Βουλγαρίας (1602), στο ναό της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη Καστοριάς (1605-6) και στο παλιό καθολικό της μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων²⁴, υποδηλώνοντας τη χρήση κοινού προτύπου.

Στην παράσταση του Εμπαιγμού (εικ. 4) ακολουθείται ένα σύνθετο για την εποχή εικονογραφικό σχήμα, που βασίζεται στην παράδοση της Κρητικής σχολής²⁵ και εμπλουτίζεται με επιμέρους στοιχεία από την εικονογραφία της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας²⁶, αλλά και των βορείων βαλκανικών χώρων²⁷, όπως η συμμετοχή του χορευτή είτε κρατώντας μαντήλια είτε κουνώντας τις μακριές, οξύληκτες χειρίδες²⁸ και η απόδοση της σάλπιγγας με το ανεστραμμένο στέλεχος²⁹. Επιπλέον, ο νεαρός γελωτοποιός που περπατά με τα χέρια επαναλαμβάνει ανάλογο πρότυπο με την αντίστοιχη μορφή στο Ιβανόνο³⁰.

Ο εικονογραφικός τύπος του Επιταφίου Θρήνου (εικ. 5) είναι ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα εντοιχίας ζωγραφικής³¹, στα οποία συναντάται συνδυασμός επιμέρους στοιχείων των σκηνών του Θρήνου και του Ενταφιασμού. Ο ζωγράφος υιοθετεί πρότυπα των αρχών του 15ου αιώνα, όπως ο σαβανωμένος Χριστός πάνω σε λίθο³², η στάση της Παναγίας³³ αλλά και του Ιωάννη³⁴, τα οποία συνυπάρχουν με εκείνα της καθιερωμένης εικονογραφίας (Νικόδημος, Μαγδαληνή), βασισμένης σε κρητικά πρότυπα³⁵. Ο ζωγράφος μας, λοιπόν, χρησιμοποιεί ανά-

23. Borboudakis – Gallas – Wessel 1983, πίν. 430, αντίθετα με την πλειοψηφία των εντοιχίων παραδειγμάτων όπου τα σύνεργα γραφής παριστάνονται σε χαμηλό τραπέζι, μπροστά από τον Πιλάτο.

24. Pandurski 2002, σχ. VIII, πίν. 77, Παϊσίδου 2002, 80-81, πίν. 46 και Vitaliotis 1998, 183-187, πίν. 89 αντίστοιχα.

25. Όπως στη μονή Αναπαυσά (Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, πίν. σελ. 213), στα αθωνίτικα καθολικά των μονών Διονυσίου, Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 200.2, 226.1) και Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, πίν. 92) και στην Κοίμηση της Καλαμπάκας (Σαμπανίκου 1997, πίν. ΙΓ.2).

26. Ενδεικτικά, στη μονή Φιλανθρωπικών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, πίν. 53β).

27. Όπως στη μονή Stroupetski (Garidis 1989, πίν. 45), στο ναό της Πεντηκοστής στο Dobrovatz (1529-Vasiliiu 1998, πίν. 34) και στο Voronet (1488/89- Henry 1930, πίν. XI.2).

28. Ο χορευτής με τα μαντήλια στα χέρια απαντά στον Άγιο Νικόλαο Μαγαλειού Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 169α), στο Χιλανδάρη (Millet 1927, πίν. 73.2), στο Humor και στη Vatra Moldovitei (Henry 1930, πίν. XVII.1, XXIII.1, αντίστοιχα), ενώ ο χορευτής με τις οξύληκτες χειρίδες συναντάται, ενδεικτικά, στο Staro Nagoricino (Millet – Frolow 1962, πίν. 88.2) και στη Studenica (Millet 1960, πίν. 639).

29. Όπως στις μονές Φιλανθρωπικών, Βαρλαάμ (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, πίν. 53β-54α, 83β), στο Roganovo (Grabar 1928, πίν. LVIII) και στο Humor (Henry 1930, πίν. XVII.1).

30. Velmans 1965, πίν. 4.

31. Ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο στο ναό της Παναγίας στα Μυριοκέφαλα Ρεθύμνου (Spatharakis 1995, πίν. 5), στο παρεκκλήσι της μονής Χρυσοστόμου στον Κουτσοβέντη και κατά την παλαιολόγεια περίοδο στο ναό της μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη Κύπρου (Stylianou 1985, πίν. 277, 179 αντίστοιχα).

32. Όπως στο ναό του Αγίου Νικήτα στο Čučer (Millet – Frolow 1962, πίν. 37.2), στη Vatra Moldovitei (Henry 1930, πίν. XXIV.2) και σε εικόνα του ναού της Αγίας Σοφίας στο Novgorod (Lazarev 1975, πίν. 36b).

33. Όπως στο ναό του Σωτήρος στο Παντέλι Σητείας (Borboudakis – Gallas – Wessel 1983, 463 πίν. 438).

34. Ενδεικτικά, στο ναό του Αγίου Νικήτα στο Čučer (Millet – Frolow 1962, πίν. 37.2) και στη μονή Μυρτιάς (Παλιούρας 1985, 214 πίν. 223α).

35. Ενδεικτικά, στη μονή Αναπαυσά (Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, πίν. σελ. 217) αλλά και στα αθωνίτικα καθολικά Μεγίστης Λαύρας και Ξενοφώντος (Millet 1927, πίν. 127.4, 173.1) και σε εικόνα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (Chatzidakis 1962, 70-72, πίν. 35 αρ. 48).

λογο πρότυπο με την αντίστοιχη παράσταση στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Maritsa της Βουλγαρίας (1580-1590)³⁶.

Στη Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα (**εικ. 6**), η ανάπτυξη του θέματος σε τρία επιμέρους επεισόδια, που αποτυπώνουν διαφορετικές χρονικές στιγμές, αποτελεί το λιγότερο διαδεδομένο εικονογραφικό τύπο της εποχής³⁷, διαμορφωμένο ήδη από την υστεροβυζαντινή περίοδο³⁸. Ως προς την εικονογραφική συγκρότηση της σύνθεσης, υιοθετείται παρόμοιο πρότυπο των αντίστοιχων σκηνών στο Ηορονο και στη μονή Rozhen της Βουλγαρίας³⁹. Η μορφή του φρέατος με το εξαγωνικό προστομαίιο και τη βαθμιδωτή βάση θυμίζει το παράδειγμα του ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Μαυριώτισσας⁴⁰, ενώ το κιονοστήρικτο, θολωτό στέγαστρο έχει ομοιότητες με εκείνο της εικόνας του μουσείου Κανελλοπούλου⁴¹.

Η ιστόρηση της Ίασης του δούλου του Εκατόνταρχου (**εικ. 7**) είναι ιδιαίτερα σπάνια στη μεταβυζαντινή εικονογραφία, ενώ προηγουμένως εντοπίζεται στα αθωνίτικα καθολικά Μεγίστης Λάυρας και Ξενοφώντος⁴² αλλά και της μονής Rozhen της Βουλγαρίας⁴³, το οποίο αποτελεί και το πλησιέστερο παράλληλο της παράστασής μας. Η διαφορά με τις προγενέστερες παραστάσεις οφείλεται στο γεγονός της προβολής του διαλόγου Χριστού-Εκατόνταρχου και όχι του γεγονότος της ίασης.

Στον Οίκο Δ του Ακαθίστου (**εικ. 8**), που εικονογραφείται το μυστήριο της Αμώνου Συλλήψεως, ο ζωγράφος χρησιμοποιεί ανάλογο πρότυπο με την αντίστοιχη σκηνή του Ακαθίστου στο ναό της Παναγίας στην Cozia⁴⁴, με τη διαφορά ότι η Παναγία πατά σε υποπόδιο και αποτελεί παραλλαγή του τύπου της Βλαχερνίτισσας⁴⁵. Η παρουσία εξαπτέρυγων εκατέρωθεν της Παναγίας δε συναντάται στην εικονογράφηση του συγκεκριμένου οίκου αλλά αποτελεί συμπληρωματικό μοτίβο στην απεικόνιση του Οίκου Π⁴⁶.

Στον Οίκο Ξ (**εικ. 9**), ακολουθείται μια παραλλαγή του συνηθέστερου εικονογραφικού τύπου, που απαντάται προηγουμένως μόνο στη μονή Marko⁴⁷, η οποία επιβιώνει και διαδίδεται σε μνημεία του πρώτου μισού του 17ου αιώνα⁴⁸.

36. Tchilingirov 1976, 70 πίν. 46, όπου εντοπίζονται επουσιώδεις διαφορές στις στάσεις της Παναγίας, των μυροφόρων και του Νικοδήμου.

37. Όπως σε ναούς της Κύπρου (Stylianou 1985, 144, 249), στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Μαυριώτισσας (Γούναρης 1981, 37-39, πίν. 15β), και στις φορητές εικόνες του μουσείου Κανελλοπούλου (Χατζηδάκη 1986, πίν. 112) και της συλλογής Οικονομοπούλου (Μπαλτογιάννη 1985, 65-66, πίν. 113 αρ. 88).

38. Όπως στο παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Gouma-Peterson 1978, 208 πίν. 21), στο καθολικό της μονής Προδρόμου Σερών (Ευγγόπουλος 1973, 55-57, πίν. 47) και στο Lesnovo (Millet – Velmans 1969, πίν. 16.34).

39. Davidov 1964, πίν.22 και Gerov – Penkova – Bozhinov 1993, πίν. σελ. 47, αντίστοιχα.

40. Γούναρης 1981, πίν. 15β. Πρβλ. την αντίστοιχη παράσταση του παρεκκλησίου της μονής Cozia (1543-Stefanescu 1930, πίν. 54) και της εικόνας από τη συλλογή Οικονομοπούλου (Μπαλτογιάννη 1985, πίν. 113).

41. Χατζηδάκη 1986, πίν. 112.

42. Millet 1927, πίν. 125.1, 177.3, αντίστοιχα.

43. Gerov – Penkova – Bozhinov 1993, σχ. σελ. 44, πίν. σελ.33.

44. Babic 1973, πίν. 1.

45. Όπως στη μικρογραφημένη αντίστοιχη σκηνή από την εικόνα της Σκοπέλου (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1986, 99-100 πίν. 99), στο ναό της Καταπολιανής της Πάρου (Γούναρης 1998, 171-172, πίν. 7) και στο καθολικό της μονής Περιβολής Λέσβου (Γούναρης 1999, 110, πίν. 82β).

46. Ενδεικτικά, όπως στη Decani (Patzold 1989, πίν. 42) και μεταγενέστερα στις φορητές εικόνες με θέμα «Επί Σοι Χαίρει» του Κλόντζα (Αλιπράντης 2000, πίν. 4-5, 8).

47. Patzold 1989, πίν. 98.

48. Ανάλογα παραδείγματα εντοπίζονται στους αντίστοιχους οίκους του ναού της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη (Παϊσίδου 2002, 135, πίν. 46), του παλιού καθολικού της μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων (Vitaliotis

Ο εικονογραφικός τύπος της Δέησης έλκει την καταγωγή του από τα πρώιμα έργα της κρητικής παράδοσης του 15ου αιώνα⁴⁹. Ωστόσο, η αμφίεση του Προδρόμου με μηλωτή και ιμάτιο δεν απαντά συχνά και θυμίζει το παράδειγμα του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού Καστοριάς⁵⁰, του καθολικού της Ι.Μ. Δοχειαρίου⁵¹, και του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Παλατίσια⁵².

Στο ζεύγος των ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης, η ελαφρά στροφή της προς το σταυρό σε συνδυασμό με την ύπαρξη καλύπτρας, αλλά και η παρουσία ακάνθινου στεφάνου πάνω στο σταυρό είναι μοτίβα, που προσγράφονται στην εικονογραφική παράδοση του ευρύτερου Μακεδονικού και βαλκανικού χώρου⁵³ και μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι ο ζωγράφος μας χρησιμοποίησε ανάλογο πρότυπο του ναού της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη⁵⁴.

Ο άγιος Αρτέμιος ακολουθεί κρητικό πρότυπο⁵⁵, όπως αποτυπώθηκε από το Θεοφάνη στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα⁵⁶. Ωστόσο, η απεικόνιση του εγκολπίου άλλοτε με επιγραφή και άλλοτε με την προτομή του Χριστού-Εμμανουήλ συναντάται σε εντοίχιες παραστάσεις της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας⁵⁷.

Στην απεικόνιση του αγίου Νικήτα (**εικ. 10**) χρησιμοποιείται ο συνήθης εικονογραφικός τύπος κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο⁵⁸. Η απόδοση, όμως, του κεφαλοθραύστη είναι ιδιαίτερα σπάνια και εντοπίζεται προηγουμένως στη μονή Φιλανθρωπηνών και στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της Ι.Μ.Μεγίστης Λαύρας⁵⁹. Η παρουσία του συγκεκριμένου όπλου σε συνδυασμό με τον εικονογραφικό τύπο και τα επιμέρους τυπολογικά στοιχεία της μορφής στο ναό της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη⁶⁰, φανερώνει το συσχετισμό των μορφών.

Ως προς τα τεχνοτροπικά γνωρίσματα του διακόσμου, οι συνθέσεις παρουσιάζουν συμμετρική και ισόρροπη ανάπτυξη των επιμέρους στοιχείων. Στις αφηγηματικές σκηνές, ο ζωγράφος δε διστάζει να εμπλουτίσει το επιλεγόμενο πρότυπό του με στοιχεία καθημερινότητας, όπως το ανθοστόλιστο κάλυμμα της κλίνης στην Ίαση του δούλου του Εκατόνταρχου και οι γούνινες επενδύσεις αγίων και προφητών. Οι μορφές είναι κυρίαρχες στο χώρο, ψηλόλιγνες

1998, 231-234, πίν. 102-103) και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγιάς (1639-Νικονάνος 1979, πίν. 11).

49. Όπως την εικόνα από το Σεράγεβο (Χατζηδάκης 1995, πίν. 202), της συλλογής Οικονομοπούλου (Μπαλτογιάννη 1985, 29-30, πίν. 106 αρ. 18 και πίν.104 αρ. 54) και του Ίνστιτούτου Βενετίας (Chatzidakis 1962, 21-22 πίν. 6, αρ. 8).

50. Τσιγαρίδας 1999, πίν.139, 141.

51. Millet 1927, πίν. 237.2.

52. Τούρτα 1991, 185 πίν. 110α-β.

53. Όπως στους Αγίους Αποστόλους και στη Ρασιώτισσα της Καστοριάς (Γούναρης 1980, πίν. 17β, 37α), σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 35, 80, 115) και στον Άγιο Δημήτριο στα Παλατίσια (Τούρτα 1991, 225).

54. Παϊσίδου 2002, 202-203, πίν. 92β.

55. Ενδεικτικά, βλ. την παράσταση στη Μολυβοκκλησιά (Millet 1927, πίν. 158.3) και σε εικόνα του Δαμασκηνού (Χατζηδάκης 1995, 106, πίν. 38, αρ.61).

56. Χατζηδάκης 1986, πίν. 155.

57. Όπως στο ναό της Ρασιώτισσας (Γούναρης 1980, 149-150 εικ. 40β, 41α-β) και στις μονές Φιλανθρωπηνών, Βαρλαάμ (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, πίν. 59-62α, 66-68, 84α αντίστοιχα) και Ελεούσας (Σταυροπούλου 1999, 320-321, πίν. 25-27).

58. Ενδεικτικά, στο ναό της Αγίας Αικατερίνης στους Καρουσάδες Κέρκυρας (Triantaphylloporoulos 1985, πίν. 21), στην επισκοπική εκκλησία της Curtea de Arges (Stefanescu 1930, πίν. Β') και στην Παλαιοπαναγιά Στενής στην Εύβοια (Λιάπης 1971, πίν. ΙΑ').

59. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 99, όπου αναφέρεται ως σκήπτρο.

60. Παϊσίδου 2002, 208, πίν. 94β.

και ευλύγιστες με επιμήκυνση του κατώτερου κορμού και μικρά κεφάλια (οίκος Τ). Ο βαθυκάστανος προπλασμός αποτελεί τη βάση της εκτέλεσης, πάνω στον οποίο προστίθενται πλατιές πινελιές σε λαδοπράσινους τόνους, που μειώνονται σταδιακά προς το κέντρο του προσώπου με τη βοήθεια φωτοσκιάσεων προκειμένου να τονισθεί το ωχρορόδινο σάρκωμα. Οι εκτεταμένες σκιές στην περιοχή των βλεφάρων, κατά μήκος της μύτης και κάτω από το χείλος του στόματος, χαρακτηρίζουν τη ζωγραφική τάση του 14ου-15ου αιώνα, που επιχωριάζει στην περιοχή της Αχρίδας και του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου⁶¹ και επιβιώνει σε εντοίχια σύνολα της περιοχής του τέλους του 16ου αιώνα-αρχές 17ου αιώνα στον ίδιο γεωγραφικό χώρο⁶².

Η ενδυμασία είναι κατά κανόνα τυποποιημένη (ποδήρης αχειρίδωτος χιτώνας και ιμάτιο), ενώ περιορισμένη είναι η χρήση γούνινης επένδυσης στους μανδύες αγίων και προφητών. Η πτυχολογία αποδίδεται μαλακή, ρευστή με βαθιές κολπώσεις ή πολύπτυχα αποπτύγματα που παραπέμπουν σε παλαιολόγιες επιβιώσεις απηχώντας την ένταση και τη δραματικότητα του γεγονότος (Μυροφόρες στην Αποκαθήλωση). Σε ορισμένες περιπτώσεις, η πτυχολογία γίνεται αντιρρεαλιστική και φτάνει στα όρια της εκζήτησης (άγιος Γεώργιος), ενώ τα ενδύματα των ιεραρχών πέφτουν άκαμπτα και διαμορφώνουν επίπεδες επιφάνειες.

Το βάθος των συνθέσεων δηλώνει το πεδίο δράσης, ορίζει τους νοητούς άξονες και αναδεικνύει τα πρόσωπα. Οι αναλογίες μεταξύ προσώπων και κτισμάτων δεν είναι σωστές, γεγονός το οποίο πιθανόν οφείλεται είτε σε αδυναμία είτε σε ηθελημένη προσπάθεια του ζωγράφου να τονίσει τις μορφές. Η απόδοση του χώρου ακολουθεί τη βυζαντινή παράδοση, ενώ ταυτόχρονα είναι εμφανής η πρόθεση του καλλιτέχνη ν' αποδώσει το αρχιτεκτονικό τοπίο προοπτικά. Οι διαφορετικές οπτικές γωνίες του ίδιου κτιρίου και ο συνδυασμός φωτοσκιάσεων αλληλοσυμπλέκονται μεταξύ τους συμβάλλοντας στην αίσθηση λανθάνουσας προοπτικής (αγία τράπεζα Μελισμού).

Η χρωματική παλέτα του ζωγράφου αποτελείται από τα βασικά αλλά και τα έντονα χρώματα, ενώ παρατηρείται και μια ποικιλία συνδυασμών και τονικών διαβαθμίσεων. Στην απόδοση των ενδυμάτων δε διστάζει να παραθέσει χρώματα διαφορετικά και -κάποιες φορές αντιθετικά- πάνω στην ίδια μορφή ή σε πρόσωπα που παριστάνονται παρατακτικά, γεγονός που φανερώνει τόσο τη φαντασία και τη δεξιοτεχνία του σε μια προσπάθεια ν' αποφευχθεί η μονοτονία όσο και να επιτύχει την ισομερή χρήση θερμών και ψυχρών τόνων (προφήτες Ζαχαρίας-Μωυσής). Παράλληλα, η γενικευμένη χρήση του λευκού στο σύνολο των συνθέσεων και σε επιμέρους τυπολογικά στοιχεία (Απόνιση Πιλάτου, Οίκος Γ, Ε, Λ) αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της υστεροβυζαντινής εντοίχιας ζωγραφικής του βαλκανικού χώρου⁶³, που διαδίδεται κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο στην περιοχή⁶⁴.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις αφορούν το σύνολο του διακόσμου. Ωστόσο, παρά την ομοιογένεια των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών, παρατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις διαφορά ύφους και τεχνικής εκτέλεσης που οφείλεται στην παρουσία δεύτερου ζωγράφου. Η συνύπαρξή τους δεν αναιρεί την τεχνοτροπική και τεχνική ενότητα του διακόσμου καθώς

61. Όπως στον Άγιο Νικόλαο Μαγαλειού Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 142-143), στο Berende και στο Roganovo (Grabar 1928, πίν. XXXX, LVII-LXIX, αντίστοιχα).

62. Όπως στο ναό της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη (Παισίδου 2002, 276) και του Αγίου Γεωργίου του Γραμματικού Βεροίας (Τσιλιπάκου 2002, πίν. 17β-45).

63. Όπως στο Berende (Bakalova 1976, πίν. 19, 37-38, 51-52), στη μονή Marko (Millet – Velmans 1969, πίν. 77.147, 91.148-95.173) και στη Boiana (Schweinfurth 1965, πίν. 19-25, 45-47).

64. Ενδεικτικά, στο Dragalevci (Boschkov 1969, πίν. 89-92, 100) και στη Lesani (Subotic 1980, σχ. 40-51).

η συμμετοχή του δευτέρου είναι περιορισμένη σε έκταση και επικουρική. Οι διαφορές επικεντρώνονται στο πλάσιμο του προσώπου, στην απόδοση της πτυχολογίας και στη μη οργανική τοποθέτηση των μορφών στο χώρο (Χαίρε των Μυροφόρων, Αναπεσών).

Συμπερασματικά, σύμφωνα με την εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση των σκηνών, οι καταβολές του θεματολογίου του ανώνυμου ζωγράφου μας εντοπίζονται στις αρχές που διατυπώνονται στα παλαιολόγια εντοίχια σύνολα του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου, κυρίως του Berende⁶⁵ και της μονής Marko⁶⁶, όπως αυτές υιοθετούνται στην τοπική μεταβυζαντινή παράδοση. Οι υφολογικές και εικονογραφικές ομοιότητες με τα τοιχογραφημένα μνημεία του 15ου αιώνα της Σερβίας⁶⁷ (Cucer⁶⁸, Kalenic⁶⁹) και της Αχρίδας⁷⁰ σε συνδυασμό με την επιλογή σπάνιων μοτίβων στο εικονογραφικό ευρετήριό του, που συναντώνται στα εκτεταμένα εικονογραφικά προγράμματα σύγχρονων μνημείων της Ρουμανίας⁷¹ (Sucevita⁷², Vatra Moldovitei⁷³, Humor⁷⁴), μας επιτρέπει να προτείνουμε, με κάθε επιφύλαξη, την πιθανή μαθητεία του σε βορειοελλαδικό εργαστήριο ή την καταγωγή και τα ερεθίσματα που δέχτηκε από τον περιβάλλοντα αυτό χώρο. Στο γεγονός αυτό συνηγορεί και η στενή εικονογραφική σχέση του καθολικού μας με το λίγο μεταγενέστερο ναό της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη στην Καστοριά.

Όλα τα παραπάνω επιχειρήματα φανερώνουν αφενός τη χρήση κοινών προτύπων και αφετέρου παρέχουν ενδείξεις για την πορεία και την καλλιτεχνική παραγωγή των τοπικών εργαστηρίων.

Το εικονογραφικό θεματολόγιο του ανώνυμου ζωγράφου μας χαρακτηρίζεται από εκλεκτισμό και πολυσυλλεκτικότητα. Η ευκολία με την οποία κατορθώνει να εντάξει στο έργο του στοιχεία διαφορετικής προέλευσης μαρτυρά αφενός ότι πρόκειται για ένα δόκιμο καλλιτέχνη και αφετέρου για πιθανή ύπαρξη προγενέστερου, αγνώστου σήμερα, εντοίχιου συνόλου, που θα φανερώνει και την έναρξη της καλλιτεχνικής του πορείας. Η δημιουργική αφομοίωση και χρήση στοιχείων της παλαιολόγιας και μεταβυζαντινής εικονογραφικής παράδοσης του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου και ο συγκερασμός τους με μοτίβα των δύο κυρίαρχων καλλιτεχνικών ρευμάτων του 16ου αιώνα υποδηλώνουν το υψηλό καλλιτεχνικό υπόβαθρο του ζωγράφου μας αλλά και τη δημιουργία ενός συνόλου πρωτότυπου, ενταγμένου στην καλλιτεχνική παράδοση του τόπου και της εποχής του.

65. Grabar 1928, πίν. 258-271 και Bakalova 1976, πίν. 4, 27-30, 32, 45-52, 64-66.

66. Millet – Velmans 1969, πίν. 73.140-108,195.

67. Garidis 1989, πίν. 99, 103 και Millet - Frolow 1962, 82.1.

68. Millet – Frolow 1962, πίν. 31.1-53.4.

69. Simic – Lazar 2000, σχ. σελ. 165-166, 172, 218-219.

70. Subotic 1980, σχ. 16-18, 41-44, 49-51, 68-71, 78-80, 94-99, 110-115.

71. Stefanescu 1930, πίν. 16, 35, 38-42, 49-54 και Babic 1973, 173 κ.ε.

72. Henry 1930, πίν. LXVIII-LIII, LXV.

73. Henry 1930, πίν. XIII, XX-XXIV.

74. Henry 1930, πίν. XIV-XIX, XLIII.

SUMMARY

THE WALL PAINTINGS OF THE CATHOLICON OF THE MONASTERY OF THE ASSUMPTION OF THE VIRGIN, VITOYMA, KALAMPAKA (1600)

Eleni-Stiliani Triviza

The Vitouma monastery is located on mount Koziakas, to the southwest of the city of Kalampaka. According to historical evidence, the construction of the monastery goes back to the 12th century (1161) during the reign of Manuel Komnenos. In the 16th century the catholicon is erected in approximately the same spot as the old middle-byzantine church, and a chapel was added to the northeast.

The catholicon, dedicated to the Assumption of the Virgin, is a three-aisled basilica with a narthex and a later extension to the west. According to the founding inscription, it was constructed and decorated in the year 1600.

The iconographic programme, except for the customary Eucharistic scenes in the sanctuary, develops in the church in three zones: in the nave the two uppermost zones bear the Christological cycle, complemented by several scenes of the Life of the Virgin and of the Old Testament; the aisles and the narthex comprise the Akathistos Hymn. In the third zone single figures of saints as well as two depictions of Deesis line up.

The iconographic and stylistic analysis of the decoration, in combination with the arrangement of the iconographic programme, proclaims the origin of the anonymous painter or his affiliation with the artistic tradition of the broader Macedonian area.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιπράντης Θ., 2000. Ο λειτουργικός ύμνος «Επί σοι Χαίρει Κεχαριτωμένη πάσα η κτίσις...» σε φορητές εικόνες κρητικής τέχνης, Θεσσαλονίκη.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1983. Η μονή των Φιλανθρωπητών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήνα.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1986. Κοίμηση της Παναγίας και Ακάθιστος Ύμνος, στο *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 26 Ιουλίου 1985-6 Ιανουαρίου 1986*, Αθήνα, αρ. κατ. 99, 99-100.
- Babic G., 1973. L'Iconographie Constantinopolitaine de l'Acathiste de la Vierge à Cozia (Valachie), *ZRVI* 14-15, 173-189.
- Bakalova E., 1976. *The mural paintings in the Church at the village of Berende*, Sofia.
- Βέης Ν., 1967. *Τα Χειρόγραφα των Μετεώρων*, τ. Α', Αθήνα.
- Βογιατζής Σ., 1998. Η Μονή Βητουμά στα Τρίκαλα Θεσσαλίας, στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 5, Αθήνα, 37-52.
- Borboudakis M. – Gallas K. – Wessel K., 1983. *Byzantinisches Kreta*, München.
- Boschkov A., 1969. *Monumentale Wandmalerei Bulgariens*, Germany.

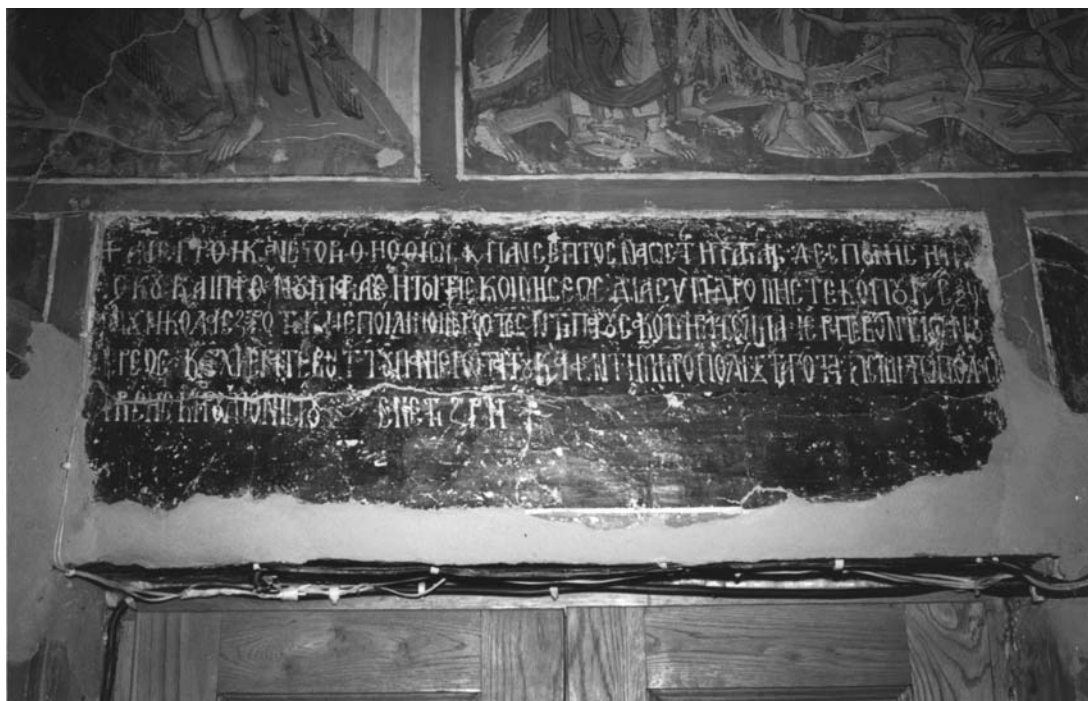
- Chatzidakis M., 1962. *Icônes grecques à Venise, Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et Post-Byzantines de Venise- no.1, Venise.*
- Davidov D., 1964. *Horono*, Beograd.
- Δεριζιώτης Λ., 1990. Πρώτη «Επίσκεψις» της αγιογραφίας του 16^{ου} αιώνας εις την Θεσσαλίαν, στο *Θεσσαλία Β*, 413-422.
- Διονυσίου του εκ Φουρνά, 1909. *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετρούπολη (ανατ. Αθήνα 2004).
- Garidis M., 1989. *La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes.
- Γαρίδης Μ. – Παλιούρας Α., 1993. *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα.
- Georgitsoyanni E., 1992. *Les peintures murales du vieux catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes.
- Gerov G. – Penkova B. – Bozhinov R., 1993. *The wall paintings of the Rozhen Monastery*, Sofia.
- Gouma-Peterson T., 1978. Christ as ministrant and the priest as ministrant of Christ in a palaeologan program of 1303, *DOP* 32, 199-216.
- Γούναρης Γ., 1980. *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη.
- Γούναρης Γ., 1981. *Οι τοιχογραφίες του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά*, *Μακεδονικά* 21, Θεσσαλονίκη, 1-64.
- Γούναρης Γ., 1998. *Οι τοιχογραφίες του Ακαθίστου στο ναό της Καταπολιανής. Εικονογραφικές παρατηρήσεις-Χρονολόγηση*, στο *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, Πάρος, 167-192.
- Γούναρης Γ., 1999. *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Λέσβο (16^{ος}-17^{ος} αι.)*, *ΑΕ* 136, Αθήνα.
- Grabar A., 1928. *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris.
- Henry P., 1930. *Les Églises de la Moldavie du Nord*, v. I : Texte, v. II : Album, Paris.
- Ινκόβιτς Ζ., 1980. *La peinture du XIe siècle dans le monastère Zrze*, *Zograf* 11, 68-82.
- Καλοκύρης Κ., 1963. *Άθως. Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα.
- Καλομοιράκης Δ., 1990. *Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου*, *ΔΧΑΕ* 15, 197-218.
- Κρικώνης Χ., 1997. *Διονύσιος Β' «ο Φιλόσοφος», μητροπολίτης Λαρίσης-Τρίκκης. Πρωτόπυρος αγωνιστής της Ελληνικής Παλιγγενεσίας στη Δυτική Θεσσαλία*, στο *Πρακτικά 4^{ου} Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών (Τρίκαλα, 8-10 Νοεμβρίου 1996)*, *Τρικαλινά* 17, 123-140.
- Lazarev V., 1975. *The Bipartite tablets of St. Sophia in Novgorod*, στο Robertson, G.-Henderson G., *Studies in memory of David Talbot Rice*, Edinburgh, 68-82.
- Λέκκος Ε., 1997. *Τα Μοναστήρια του Ελληνισμού. Ιστορία-Παράδοση-Τέχνη*, τ. Α', Αθήνα.
- Λιάπης Ι., 1971. *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα.
- Millet G., 1927. *Monuments de l'Athos I, Les peintures*, Paris.
- Millet G., 1960. *Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile aux XIe, X^e et XVe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris.
- Millet G. – Frolow A., 1962. *La Peinture du Moyen Âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, Fascicule III, Paris.
- Millet G. – Velmans T., 1969. *La Peinture du Moyen Âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, Fascicule IV, Paris.
- Μπαλτογιάννη Χ., 1985. *Εικόνες. Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα.

- Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Ευγγόπουλος Α., 1957. *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα.
- Ευγγόπουλος Α., 1973. *Αι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη.
- Παϊσίδου Μ., 2002. *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, ΔΑΔ 80, Αθήνα.
- Παλιούρας Α., 1985. *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα.
- Pandurski V., 2002. *The wall paintings in the monastery of Karlukovo*, Sofia.
- Παπαδόπουλος Σ., 1974. Επαναστατικές ζυμώσεις και ανταρσίες των Ελλήνων κατά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και τις αρχές του 17^{ου} αι., *IEE* 10, 324-333.
- Παπαζήσης Τ., 1996. *Πολιτιστικός Τουριστικός Οδηγός Επαρχίας Τρικάλων*, Τρικαλινό Ημερολόγιο 1996, Τρίκαλα.
- Patzold A., 1989. *Der Akathistos Hymnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*, Stuttgart.
- Πελεκανίδης Σ., 1953. *Καστοριά Ι. Βυζαντιναί τοιχογραφίες*. Πίνακες. Θεσσαλονίκη.
- Radojcic S., 1965. Une école de peintres de la deuxième moitié du XVe siècle, *ZLU* 1, 68-104.
- Radojcic S., 1971. Le Jugement de Pilate dans la peinture byzantine du début du XIVe siècle, *ZRVI* 13, 293-312.
- Réau L., 1957. *Iconographie de l'Art Chrétien*, v. II, Paris.
- Σαμπανίκου Ε., 1997. Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637), *Φιλολογικός- Ιστορικός- Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων, Κείμενα και Μελέτες* 10, Τρίκαλα.
- Schweinfurth P., 1965. *Die Fresken von Bojana ein Meisterwerk der Monumentalkunst des 13. Jahrhunderts*, Germany.
- Simic-Lazar D., 2000. *Kalenic. Painting-History*, Beograd.
- Σοφινιάδης Δ. – Τσιγαρίδας Ε., 2003. *Άγια Μετέωρα, Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Ιστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα.
- Spatharakis I., 1995. *The Influence of the Lithos in the Development of the Iconography of the Threnos*, στο Moss, C.-Kiefer, K., *Byzantine East, Latin West: art-historical studies in honor of Kurt Weitzmann*, Princeton, 435-441.
- Σταυροπούλου Α., 1999. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες της Μονής Ελεούσας στο Νησί των Ιωαννίνων, στο *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Πρακτικά Συμποσίου «700 χρόνια 1292-1992» (Ιωάννινα, 29-31 Μαΐου 1992)*, Ιωάννινα, 315-323.
- Stefanescu I., 1929. *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris.
- Stefanescu I., 1930. *La peinture religieuse à Valachie et Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Album, Paris.
- Stylianou A. and J., 1985. *The painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine art*, London.
- Subotic G., 1980. *L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Beograd.
- Σωτηρίου Γ. και Μ., 1952. *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, τ. Ι, Αθήνα.
- Tchilingirov A., 1976. *The church of St. Nicholas at the village of Maritsa*, Sofia.
- Tischendorf K., 1966. *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae 1853 (ανατύπωση εκδόσεων Georg Olms Hildesheim).

- Τούρτα Α., 1991. *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Αθήνα.*
- Triantafyllopoulos D., 1985. *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen Ostkirchlicher und Abendlandischer (15-18 Jahrhundert), München.*
- Τσιγαρίδας Ε., 1999. *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.*
- Τσιλιπάκου Α., 2002. *Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια το 17^ο αι., Θεσσαλονίκη, (αδ. διδ. διατριβή).*
- Τσιτουρίδου Α., 1978. *Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14^ο αιώνα, Θεσσαλονίκη.*
- Vasiliu A., 1998. *Monastères de Moldavie (XIVe-XVIe siècles). Les Architectures de l'image, Paris.*
- Velmans T., 1965. *Les fresques d'Ivanovo et la peinture Byzantine à la fin du Moyen Âge, JSav, Janvier-Mars, 358-404.*
- Vitaliotis I., 1998. *Le vieux catholicon du Monastère Saint-Étienne aux Météores. La première phase des peintures murales, Paris, (αδ. διδ. διατριβή).*
- Φουντά Π., 2000. *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής Βητουμά Νομού Τρικάλων, στο Έργο Εφορειών, 227-234.*
- Χατζηδάκη Ν., 1986. *Χριστός και Σαμαρείτις, στο Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης (26 Ιουλίου 1985-6 Ιανουαρίου 1986), Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, αρ. κατ. 112, 112-113.*
- Χατζηδάκης Μ., 1986. *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος.*
- Χατζηδάκης Μ. – Σοφιανός Δ., 1990. *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη, Αθήνα.*
- Χατζηδάκης Μ., 1995. *Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα.*

Εικ. 1. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Εξωτερική άποψη από νοτιοδυτικά.

Εικ. 2. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Κτητορική επιγραφή.

Εικ. 3. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Η Απόνιση του Πιλάτου.

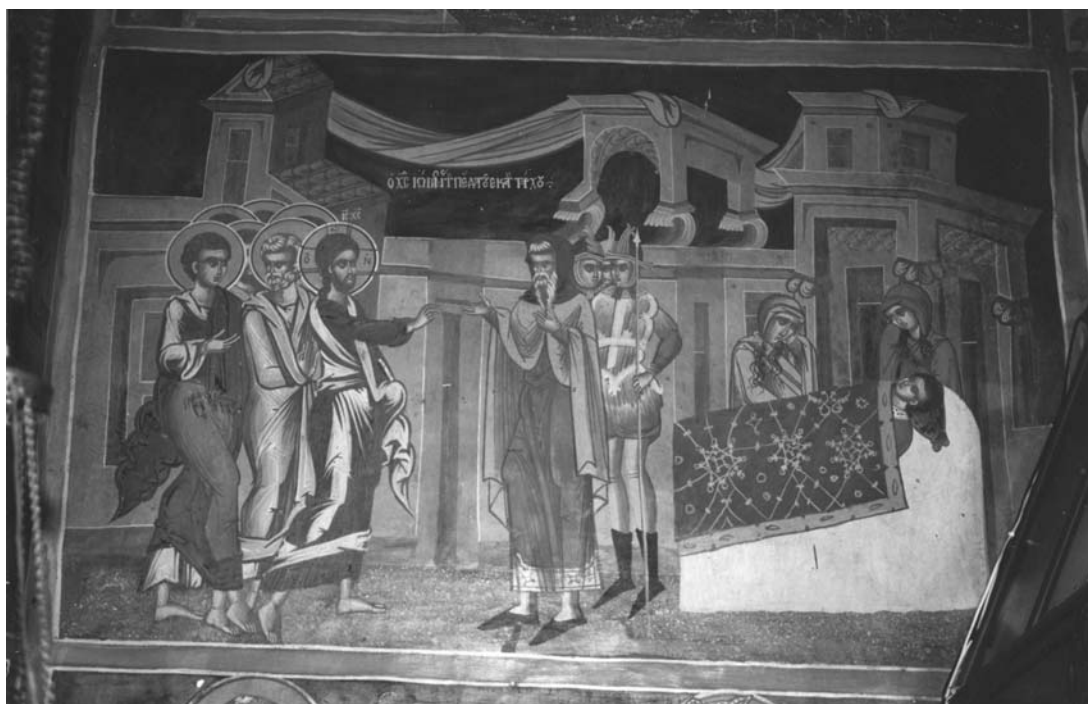
Εικ. 4. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ο Εμπαιγμός.

Εικ. 5. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ο Επιτάφιος Θρήνος.

Εικ. 6. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Η Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα.

Εικ. 7. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ηΐαση του δούλου του Εκατόνταρχου.

Εικ. 8. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ακάθιστος Ύμνος. Οίκος Δ΄.

Εικ. 9. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ακάθιστος Ύμνος, Οίκος Ξ'.

Εικ. 10. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ο άγιος Νικήτας.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

AN	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
MN	Μέση Νεολιθική
NN	Νεότερη Νεολιθική
TN	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού

EBA	Early Bronze Age
EIA	Early Iron Age
EH	Early Helladic
EPG	Early Protogeometric
G	Geometric
LBA	Late Bronze Age
LH	Late Helladic
LPG	Late Protogeometric
MPG	Middle Protogeometric
PG	Protogeometric
SM	Submycenaean
SPG	Sub-protogeometric

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα
μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά

χλμ.	χιλιόμετρα
cm.	centimeter
kg.	kilo
km.	kilometer
m.	metre
sq km	square kilometer

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αδ.διδ.διατριβή	αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή
αδ.διπλ.εργασία	αδημοσίευτη διπλωματική εργασία
αι.	αιώνας
αρ.	αριθ. αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Βλ.	Βλέπε
EAM	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
EBA	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ιδιαιτ.	ιδιαίτερα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε	και εξής
λ.	λήμμα
λ.χ.	λόγου χάριν
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
κεφ:	κεφάλαιο
ό.π.	όπως παραπάνω
παραπ.	παραπάνω
πίν.	πίνακας
πρβλ.	πράβαλε
π.χ	παραδείγματος χάριν
π.Χ	προ Χριστού
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση
σχ.	σχέδιο
τ.	τόμος

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

τεύχ.	τεύχος	esp.	especially
υποσ.	υποσημείωση	<i>et al.</i>	<i>et alii</i>
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	etc.	et cetera
		fig.	figure
Abb.	Abbildung	figs.	figures
A.C.	after Christ	ff.	following
A.D.	anno Domini	inv.	inventory, inventaire
a.s.l.	above sea level	mil.	millennium
av. J.-C.	avant Jésus-Christ	n.	note
B.C.	before Christ	no.(s.)	number(s), numéro(s)
c.	century	p.	page
<i>ca.</i>	<i>circa</i>	pl.	plate, planche
ch.	chapter	Suppl.	Supplement
cf.	confer	Taf.	Tafel(n)
col.	column	vol.	volume
ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)		

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
 AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
 AAustr: *Archaeologia Austriaca*
 AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
 ABME: Αρχείο των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
 ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*. Oxford
 ActaArchHung: *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*
 AD: Αρχαιολογικόν Δελτίον
 AE: Αρχαιολογική Εφημερίς
 AEΘΣΕ 1: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 1. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003, Βόλος, 2006.
 AEM: Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
 AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
 AΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
 Aegaeum: *Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
 AJA: *American Journal of Archaeology*
 AJPh: *American Journal of Philology*
 AM: *Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
 AmerAnt: *American Antiquity*
 AmJPhysAnthropol: *American Journal of Physical Anthropology*
 AnatAnt: *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*
 AnatSt: *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara*
 AncWestEast: *Ancient West East*
 AnnLiv: *Annals of Archaeology and Anthropology [Liverpool]*
 ANSMN: *American Numismatic Society Museum Notes*
 Antiquity: *Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origine al medioevo*
 AntK: *Antike Kunst*
 AntPl: *Antike Plastik*
 AnzWien: *Anzeiger. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philologisch-historische Klasse*
 AR: *Archaeological Reports*
 ARA: *Annual Review of Anthropology*
 ArchClass: *Archeologia classica*
 Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθήνας
 ARV²: Beazley J.D., 1963. *Attic red-figure vase-painters*, Oxford.
 AS: *Assyriological Studies*
 ASAtene: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
 Athenaeum: *Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità, Università di Pavia*
 BABesch: *Bulletin antieke beschaving*
 BalkSt: *Balkan Studies*
 BAR-IS: *British Archaeological Reports International Series*
 BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
 BdA: *Bolletino d'Arte*
 BICS: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
 BMusBeyr: *Bulletin du Musée de Beyrouth*
 Boreas: *Boreas. Uppsala studies in ancient Mediterranean and Near Eastern civilizations*
 BSA: *The Annual of the British School at Athens*
 BSCA: *Byzantine Studies Conference, Abstracts*
 BullÉpigr: *Bulletin épigraphique (en Revue des Études grecques)*
 ByzF: *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*
 BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
 CAH: *The Cambridge Ancient History*
 CahArch: *Cahiers archéologiques*
 CAJ: *Cambridge Archaeological Journal*
 Chiron: *Chiron. Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des deutschen archäologischen Instituts*
 CMO: *Canada Map Office*
 CMS: *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*
 Corsi: *Corsi di Cultura sull' arte ravennate e bizantina*
 CronCatania: *Cronache di archeologia e di storia dell'arte, Università di Catania*
 CSCA: *University of California Studies in Classical Antiquity*

- CVA: *Corpus vasorum antiquorum*
- ΔΑΔ: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου
 ΔΑΦΕΟ: Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος
Dacia: *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*
 DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 DossArch: *Dossiers d'Archéologie*
 ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
- EAA: *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*
 EchCl: *Echos du monde classique. Classical Views*
 EEBM: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
 EEBΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
 ΕΕΠΣΑΠΘ: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
 EJA: *European Journal of Archaeology*
 Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Έργο Εφορειών: 1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.
- FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
- HASB: *Hefte des archäologischen Seminars der Universität Bern*
 HBN: *Hamburger Beiträge zur Numismatik*
Hesperia: Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Historia: Historia. Zeitschrift für alte Geschichte
- ΘΕ: Θεσσαλική Εστία
 Θεσσαλία: Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές Α-Β, Λυών 1990, Αθήνα 1994.
 ΘεσΗμ: Θεσσαλικό Ημερολόγιο
 ΘΧρ: Θεσσαλικά Χρονικά
- IEE: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
 IG: *Inscriptiones Graecae*
 ISO: *Iscrizioni storiche ellenistiche*
 IstMitt: *Istanbuler Mitteilungen*
 IstMitt-BH: *Istanbuler Mitteilungen. Beiheft*
- JAIC: *Journal of American Institute of Conservation*
 JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
 JAnthArch: *Journal of Anthropological Archaeology*
 JbAC: *Jahrbuch für Antike und Christentum*
 JBernHistMus: *Jahrbuch des bernischen historischen Museums*
 JbRGZM: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
- JdI: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*
 JFA: *Journal of Field Archaeology*
 JGS: *Journal of Glass Studies*
 JHS: *Journal of Hellenic Studies*
 JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
 JMC: *Journal of Material Culture*
 JNG: *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*
 JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
 JRA: *Journal of Roman Archaeology*
 JSav: *Journal des savants*
- Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
 Klio: *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*
- LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*
- MeditArch: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
 Minos: *Minos. Revista di filologia egea*
 MonIned: *Monumenti Inediti publicati dall' Istituto di Corrispondenza Archeologica*
 MüJb: *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*
 MüntBeitr: *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*
- NE.: Νέος Ελληνομνήμων
 NC: *Numismatic Chronicle*
 NCirc: *Numismatic Circular*
 NumAntCl: *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi*
 NumCron: *Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*
- OJA: *Oxford Journal of Archaeology*
 ÖJh: *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien*
 Olf: *Olympische Forschungen*
 OpAth: *Opuscula atheniensia*
 Orient: *Orient. Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan*
- ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Para: Beazley J.D., 1971. *Paraleipomena*. Oxford.
 PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
 Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
 Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
 ΠΜΚ 1: Φρούσου, Ε. (επιμ.), Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α' Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.

- ΠΜΚ 2: Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., Παπακωνσταντίνου, Μ. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο*, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.
- PPS: *Proceedings of the Prehistoric Society*
- ProspAQquad: *Prospezioni archeologiche. Quaderni della Fondazione ing. Carlo M. Lerici*
- PZ: *Prähistorische Zeitschrift*
- RA: *Revue Archéologique*
- RBN: *Revue belge de numismatique et de sigillographie*
- RE: *Paulys Realencyclopädie*
- REA : *Revue des études anciennes*
- REByz: *Revue des études byzantines*
- REG: *Revue des études grecques*
- RendIstLomb: *Rendiconti. Istituto lombardo, Accademia di scienze e lettere*
- RPhil: *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
- RhM: *Rheinisches Museum für Philologie*
- RivFil: *Rivista di filologia e d'istruzione classica*
- RJK: *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*
- ScAnt: *Scienze dell'Antichità: Storia, archeologia, antropologia*
- SEG: *Supplementum epigraphicum graecum*
- SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
- SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
- SMSR: *Studi e materiali di storia delle religioni*
- ThesCRA: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*
- TIB: *Tabula Imperii Byzantini*
- TravMém: *Travaux et mémoires. Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantine*
- UKIC: *United Kingdom Institute for Conservation*
- Υπέρεια: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
- ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
- ZRVI: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*